

ної православної церкви: матеріали наук. конф. (Київ, 12 жовтня 1996 р.). — К. : Логос, 1997. — С. 29–48.

16. Самойлович Ю. Церковь украинского социал-фашизма / Самойлович Ю. — М. : ГАИЗ, 1932. — 125 с.

17. Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національної контрреволюції / Ю. Самойлович // Революція й релігія. — К., 1930. — Кн. 2. — С. 198–302.

18. Турченко Ф. Українська автокефальна / Ф. Турченко, О. Ігнатуша // Вітчизна. — 1989. — № 12. — С. 166–175.

19. Хвиля А. Автокефалія / А. Хвиля // Пути антирелигиозной пропаганды. — К., 1935. — Вып. 2. — С. 26–31.

О. В. Лабур

УДК: 930.2+396.1(477)«1920»

СПОГАДИ ПРЕДСТАВНИЦЬ ЖІНВІДДІЛІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ «ЖІНОЧОГО РОЗКРІПАЧЕННЯ» В УКРАЇНІ 1920-х рр.

Проаналізовано мемуари представниць жінівділівських підрозділів більшовицької партії в Україні у 1920-тих рр.

Ключові слова: жінвідділи; жіночі мемуари; історичне джерело; «розкріпачення» жінок; Радянська Україна; 1920–1930-ті рр.; інформаційний потенціал; репрезентативність джерел.

Рассмотрены мемуары представительниц женотделовских подразделений большевистской партии 1920-тых гг. в Украине. В центре внимания — особенности формирования и характеристика некоторых групп источников. Определен их информационный потенциал как мемуарных источников по истории советской политики «освобождения» женщин.

Ключевые слова: женотделы; женские мемуары; исторический источник; «раскрепощение» женщин; Советская Украина 1920–1930-тых гг.; информационный потенциал; репрезентативность источников.

The Memoirs of zhynviddil's (zhynviddil — unit of communist party of Soviet Union, that it was busy at women's problem) members has been considered as historical source. Representatives of the Memoirs as source to research study of the history of the Soviet women «liberation» in Ukraine in 1920's has been shown. The main focus was informative potential, the motives of creation, operating conditions, theme selection, ideological and gender representative of the Memoirs material. The appearance of these Memoirs under the orders of power has been detected.

It is also proved that the Memoirs present a mix of official discourse and of personal perception. The authors of the Memoirs linked the process of emancipation with the objectives and protectionism of Bolsheviks. There have been established two stages of writing women's memoirs and the conditions for their occurrence were identified. It is claimed that the conservation of Memoirs has appeared at the second stage. They have not been qualitatively changed and have also acquired features of collective identity. It is noted that the Memoirs of zhynviddil's representatives are a valuable source of information both individually and as a whole. Every single memory shows individual experience of «liberation» process, and at the same time as a whole they represent difficult process of relations between authorities and women in society in general.

Keywords: zhynviddil; woman's memoirs; historical source; «liberation» of women; Soviet Ukraine; 1920/1930's; informative potential; source's representation.

Офіційне оголошення курсу більшовиків на «розкріпачення» жінки (як одного з завдань побудови нового соціалістичного суспільства) сприяло появі поряд із численними діловими документами й періодичними виданнями мемуарів жінок. У рамках проекту документування революційної пам'яті вже з 1919 р. побачили світ мемуарні нотатки «старих більшовичок» Є. Бош, С. Гопнер, О. Коллонтай [32, с. 13; 2]. А дещо пізніше (з 1923 р. у Росії та з 1926 р. в Україні) з'явилися невеликі автобіографічні описи активісток середніх партійних ланок [18; 26; 27; 25]. 1922 р. в Харкові вийшла збірка «Дочки Жовтня» [14], а з 1923 р. в журналі «Комунарка України» друкувалися бліц-автобіографії робітниць у рубриці «Творчість робочих та селян». Показовим є те, що вихід значної частини жіночої мемуарної літератури припадав на відзначення річниць Жовтневої революції. Цей мемуарний масив не був однорідним, мав особливості та стиль написання, тематику, свої «місця та точки» пам'яті. В спогадах представниць жінвідділів більшовицька політика «розкріпачення» жінки стала основним об'єктом автобіографічних подій.

Їхні мемуари не просто засвідчують індивідуальний досвід, думки, уявлення та почуття жінок, віддзеркалюють механізм «переживання» та «проживання» радянської політики розкріпачення. Пройдені через особисту свідомість, вони «надають» емансипації справжньої історичності, визнання необхідності вибраного шляху та роблять її реальністю. А розглянуті в сукупності, виявляють іще ширший контекст — своєрідний політичний альянс між владою й жінками, зорієнтований на створення колективної пам'яті. До того ж мемуари дають змогу виявити поступове викристалізування в історичній пам'яті «вищого» статусу жінвідділок серед

загальної маси радянських жінок. У мемуарах П. Лончар визначила себе та інших учасниць жінвідділів як «особливе покоління радянських жінок» [13, арк. 30], а в друкованій збірці спогадів «Учасниці великого творення» вони взагалі постали героїнями, а їхні спогади набули значення «заповіту живим» [33, с. 7]. Згодом їхній адресат став іще ширшим — «міжнародний комуністичний і робітничий рух» (збірка «Без них би ми не перемогли») [1, с. 2].

Попри очевидну важливість цього типу джерел, у радянській історіографії нехтували ним, підкоряючись диктату «об'єктивності» офіційних документів та «другорядності» его-документів. Хоча заклики до введення в науковий обіг джерел особистого походження висловлювали ще джерелознавці радянської України Г. В. Стрельський [32, с. 14–15] та Н. А. Литвин [21, с. 10, 14]. На жаль, і сьогодні, коли трапляються випадки друку окремих, досі не відомих, джерел [16], жіночі спогади залишаються не актуалізованими для більшості істориків.

З 8 захищених в Україні дисертацій за останні 20 років лише дві орієнтовані на мемуарний матеріал, і тільки в одній згадуються спогади жінвідділок. Тому мета нашого дослідження — виявити окремі групи джерел, умов і особливостей їх формування та визначити їх інформаційний потенціал. Об'єктом дослідження стали колекції жіночих мемуарів Держархівів Запорізької та Миколаївської обл., а також опубліковані в періодиці та збірниках спогадів мемуарні свідчення жінок.

Насамперед, з'ясуємо роль жінвідділів у радянському емансипаційно-му процесі, умови їх виникнення та становлення. Це важливо, адже більшість спогадів орієнтовано саме на перші роки існування жінвідділів та пояснення саме такої вибірки в пам'яті. Перипетії суспільного й партійного життя 1917–1918 рр. актуалізували для більшовиків «жіноче питання». Проект нової редакції партійної Програми, підготовленої 1918 р., вже містив певні складові емансипаційної концепції. В тексті п. № 4 («політична область») було визначено єдино прийнятними, по-перше, політичну форму вирішення жіночого питання (за допомогою «прогресивної» політичної партії) [3, с. 287], по-друге, патерналістську модель стосунків між партією й широкими жіночими масами. В класовому вимірі останні трактувалися «найвідсталішою верствою пролетаріату і селянства», яка потребує «ідейної і виховної роботи» [3, с. 287–288]. Тож першочерговими діями було проголошено вже відпрацьовані в попередні роки агітацію та пропаганду. Втім, сутнісне насичення їх не було визначено, про що свідчить окреслення назви емансипаційної концепції («розкріпачення», «звільнення») не в «політичних» пунктах програми, а в розділах про народну освіту, охорону праці й соціальне забезпечення [3, с. 290–291, 296].

Ідея сформувати спеціальний партійний підрозділ, який безпосередньо займався б жіночою проблемою, виникла в середовищі «старих більшовиків», які ще до революції, а особливо після неї мали зв'язок із робітницями. Вони наголошували, що «для жінок потрібні інші методи агітації і пропаганди», ніж ті, що доти існували в партійній практиці. З цією метою вони ініціювали Всеросійський з'їзд робітниць у листопаді 1918 р. та створили Центральну комісію робітниць, де якраз і розроблявся «певний організаційний план, ... за яким при кожному парткомітеті, міському, районному, та повітовому підрозділах створюються комісії по агітації та пропаганді серед робітниць» [4, с. 297–300]. Більше того, за їхнім наполяганням та за особливої активності О. Коллонтай перед голосуванням остаточного варіанту партійної програми на VIII з'їзді ВКП(б) 1919 р. до пункту «партбудівництва» було внесено поправку про статус окремого партпідрозділу з роботи серед жінок. Її прийняття сприяло масовому формуванню «жіночих» підрозділів при партійних органах і перетворенню жінокомісій на більш значущі формування — жінвідділи. Тим більше, що все це збіглося зі становленням загальної централізованої системи партійних і підпорядкованих ним державних агітаційно-пропагандистських органів. Вже на IV конференції Компартії (більшовиків) України в березні 1920 р. в доповіді С. Косіора серед інших організаційних питань зазначалося, що «почав функціонувати Відділ роботи серед жінок... і були скликані конференції в Харкові і Києві» [34, с. 66]. Самі ж мемуаристки зазначають, що масове, а не лише в «окремих промислових містах», створення жінвідділів почалося після Всеукраїнської наради комуністок в травні 1920 рр. [1, с. 251].

В Держархіві Миколаївської обл. (ф. 4074) зберігаються машинописні та рукописні спогади Лончар Поліни Яківни (ф. 4074, спр. 274), Хомутової Дар'ї Єфремівни (ф. 4074, спр. 579), Ішмурат Олександри Володимирівни (ф. 4074, спр. 320-а), Біценко Марії Іванівни (ф. 4074, спр. 434), Заиченко Марії Сергіївни (ф. 4074, спр. 441), Асушкиної Розалії Семенівни (ф. 4074, спр. 470), Бондар Стефаніди Дмитрівни (ф. 4074, спр. 471), Степаненко Меланії Петрівни (ф. 4074, спр. 478) та Ірини Петрівни (ф. 4074, спр. 479), Александрової Уляни Іллівни (ф. 4074, спр. 267), Ерьоміної Марії Родіонівни (ф. 4074, спр. 271) та Крупнікової Б. І. (ф. 4074, спр. 53). У всіх справах чітко визначено прізвища та імена авторок спогадів, а також час формування. Більшість з них було написано впродовж 1957–1974 рр. Лише спогади Д. Хомутової датуються 1946 р. До архівної колекції вони потрапили 1980 р. після звернення пам'яткознавчої організації м. Миколаєва до її дочки Т. Хомутової, яка мешкала в Москві. Текст звернення прикріплено до архівної справи фонду (ф. 4074, спр. 320-а). У мемуарах

М. І. Біценко та М. С. Замченко немає дат, але, виходячи зі змісту спогадів, особливо автобіографічних поміток, можна встановити час написання 1970–1972 рр.

З усіх справ найінформативніші спогади П. Лончар. По-перше, авторка подала багатий фактичний матеріал, згадала конкретні прізвища активісток, розповіла про їхню діяльність, навіть зауважила, що в неї (П. Лончар) були наміри написати книгу з історії жіночого руху Миколаївщини. Як зазначає мемуаристка, вона мала в розпорядженні «фактичний і документальний матеріал... плюс моя пам'ять» [11, арк. 1]. До того ж, за свідченнями авторки, вона очолювала Миколаївський жінвідділ упродовж 1923–1926 рр., а потім і аналогічний у Харкові. Порівняльний аналіз показав, що з усіх авторок П. Лончар найдовше працювала серед жінок, була жінвідділівською керівницею, тож її мемуари можна визначити як найбільш репрезентативні. По-друге, архівна справа, де зберігаються спогади П. Лончар, найбільша серед усіх справ у фонді (ф. 4074) і складається з машинописного тексту й рукопису автобіографії, листів, спогадів і чернеток. Вже на першій сторінці авторка зауважила, що «відповідно до вказівок довелося ... роботу перебудувати» [11, арк. 1–2]. Тож, порівнюючи тексти, можна встановити два варіанти: перший — одразу, як надійшла пропозиція написати мемуари, тому він більше схожий на автобіографічний опис; другий — перероблений відповідно до «рекомендацій» і містить чимало вставок із різних джерел, зокрема з фондів місцевого архіву (Держархів Миколаївської обл.) та науково-популярного збірника «Миколаївщина в іноземній інтервенції і громадянській війні» (1957 р.). Про побудову тексту залежно від ключових політичних подій в історії Миколаївщини свідчить і чернетка авторських нотаток, де містяться тези про важливі кампанії та ініціативи радянської влади. Очевидною стає своєрідна «заміна» на кон'юнктуру реальних подій особистого досвіду мемуаристки.

Окремою частиною спогадів виділено машинописний текст про Перший з'їзд робітниць Миколаївщини (жовтень 1920 р.) [11, арк. 51–60]. В архівній справі він сприймається як мемуарний елемент, хоча радше його можна визначати як художньо-історичний нарис з історії жіноцтва на Миколаївщині. Хоча авторка не зазначає, що була очевидицею цих подій, значна кількість деталей в описі роботи з'їзду спонукає читача сприймати текст як мемуари. Найвірогідніше, він був заготовкою до друку в газеті «Південна правда». Реконструкція біографії П. Лончар дає змогу виявити, що авторки на момент проведення з'їзду не було в Миколаєві, вона брала участь у роботі Першого губернського з'їзду робітниць і селянок, який проходив у Саратові (жовтень 1920 р.) [11, арк. 21; 23, с.254–255]. Опис формувався радше на основі спогадів іншої особи, при-

сутньої на миколаївському з'їзді, або за аналогією з саратовським з'їздом із додаванням газетних повідомлень та відомостей зі збірника «Миколаївщина в іноземній інтервенції і громадянській війні». Отже, очевидними є навмисне викривлення та фальсифікація подій. Наостанок зауважимо, що деякі мемуари П. Лончар, що зберігаються в архівній справі, було надруковано. Це, зокрема, стосується Миколаївського з'їзду 1920 р. [24] та спогадів про її матір О. Дашинську [22].

Дещо інакша колекція спогадів, що зберігається в Держархіві Запорізької обл. (ф. П-1, спр. 890) [8, арк. 1–35]. Вона складається з індивідуальних мемуарів учасниць жінвідділів Горелік, сестер Макарових, Карманової, Харламової, делегатки Успенської та «колективного спогаду представниць Хортицького жінвідділу» (без зазначення імен та прізвищ, а тільки позначки про колективне авторство). На відміну від попередніх збірок, не в усіх мемуарах зазначено поряд із прізвищем імена, тому деякі історики попередньо реконструювали їх за іншими видами джерел [16, с. 174–177]. Мемуари — це машинопис, крім спогадів Таїсії Макарової, написаних від руки. Наприкінці колективного спогаду припис «Вибірки вірні: РЖО — /Полонер/», тобто текст завірила керівниця районного жінвідділу. Про запис зі слів свідчить те, що вказано повторюваність у спогадах: «всі учасниці колективного спогаду відмічають, що пропрацювавши місяця два під керівництвом РВК по приїзду в округ голова ЖВ довідалися, що вони повинні бути під керівництвом партії і є підвідділом партосередку на селі» [8, арк. 24–25]. З усіх спогадів лише спогади І. Карманової було надруковано в журналі «Комунарка України» [15]. Їх варіант, що зберігається в архівній справі, має наприкінці виділені великими літерами рядки: «ідіть в ряди ВКП(б), наше місце тільки в партії, ібо без участі широких жіночих мас соціалізм не мислимий» [8, арк. 27]. А в друкованому форматі в журналі «Комунарка України» вони стали основою назви спогадів «Без широких верств жіноцтва не створити соціалізму» [15].

На обкладинці справи рукою архівіста виведено дві дати: 1) «розпочато у 1918 р.» з верхнім перекресленням; 2) «закінчено 1928 р.»). Тоді як у самих спогадах дату зазначено лише в мемуарах І. Карманової [8, арк. 27]. Сумнівною є перша дата, адже реально збирати спогади розпочали з 1919–1920 рр. Крім того, як об'єкт автобіографічних подій жінвідділівська тематика час від часу з'являється з 1922 р., а масово — з 1926 р. [7, арк. 192, 198; 9, арк. 48]. Очевидно, що спогади написано під якесь соціальне замовлення. Цією значущою подією могло бути 10-річчя Першого всеросійського з'їзду робітниць, що активно відзначалося 1928 р. в СРСР. У журналі «Робітниця» «старих делегаток і жіноргів» активно агітували писати спогади «про перші складні кроки роботи серед робітниць і селянок» [5]. Отже, мож-

на припустити, що спогади написані до жовтня 1928 р. і пов'язані з цим святкуванням.

Окремої уваги потребують надруковані жіночі мемуари. Їх почали публікувати з 1922–1923 рр., коли Центральний жінвідділ видав уже згадувану збірку «Дочери Октябрю» та відкрив рубрику «Творчість робочих та селян» у «Комунарці України». З 1925 р. до річниць революції започатковується практика друкувати окремі спогади в масових періодичних виданнях. Втім, найбільше жіночих спогадів було видано в 1950–1980-ті рр., коли славнозвісний XX з'їзд КПРС розпочав нову добу сакралізації людей радянського типу [32, с. 27–28]. Під цю категорію підпадали також жінки-робітниці з жінвідділів. Тепер вони мали бути провісницями «вирішення» жіночого питання. Почався новий період їхньої діяльності. За ініціативою колишніх керівниць жінвідділів, зокрема А. Артюхіної і М. Левкович, було підготовлено й видано такі збірки спогадів: «Жінки в революції» (1959 р.), «Учасниці великого творення» (1962 р.), «Завжди з Вами» (1964 р.), «Жовтнем народженні» (1967 р.), «Без них би ми не перемогли» (1975 р.), «В боях і праці», «Крізь бурю часу» (1979 р.) та ін. Останню збірку через три роки було перевидано в Києві [17]. Більше того, в самих спогадах А. Нухрат пише, що А. Артюхіна планувала «написати книгу нарисів по історії жіночого руху в СРСР» [1, с. 236–237].

Ще в радянські часи дослідники почали виявляти вади друкованих мемуарів. Учений В. Голубцов встановив передрук зі скороченнями у збірці «Учасниці великого творення». За його спостереженнями, спогади М. Гнатенко в ширшому варіанті було видано в «Жінках наших сіл» (1957 р.). Таке скорочення, на думку дослідника, призвело до зниження «їх цінності як історичного джерела» [6, с. 60–62]. Передрук спогадів Л. Книпович знаходимо в збірці «Революціонерки Росії» [29, с. 16–17], де їх з об'ємного матеріалу збірника «Славні більшовички» скорочено до двох сторінок [31, с. 50–67]. Спогади М. Левкович, надруковані у «Без них би ми не перемогли», також зі скороченнями видано в збірці «На захист революції» [19]. Втім, скорочення в останніх спогадах стосувалося досить важливого питання — згорання та ліквідації жінвідділів. Зауважимо, що зазвичай ця тематика була досить рідкісним явищем у друкованих спогадах, на відміну від архівних матеріалів. Фактично, передрук відбувся з обмеженням інформації, яку влада вважала небажаною. В результаті друковані спогади, а особливо передруки, перетворювалися на розповідь про позитивні дії влади в тому, «як радянська жінка стала повноправним членом суспільства» [6, с. 31].

Важливо також визначити особи мемуаристок та виявити умови, за яких авторки створювали спогади. Переважно це були «персональні пенсіонерки», яких на схилі віку за жіноботу радянська влада відзначила високим

соціальним статусом. Причому написання спогадів для деяких дало можливість отримати певні переваги, як, наприклад, у О. Презенко, про діяльність якої П. Лончар свого часу написала спогади-характеристику [10, арк. 1–4]. Навіть М. Левкович, репресована 1935 р. [20, с. 190–191], після реабілітації 1956 р. отримала статус персонального пенсіонера. Тому очевидно була підтримка офіційного дискурсу «жіночого питання» з боку авторок. Крім того, усвідомлюючи публічний друк, а отже й цензуру, вони добре розуміли, що їхнє подальше життя й збереження високого статусу значною мірою залежатимуть від інтерпретації індивідуального минулого. Багато в чому авторська позиція визначалася й гендерними переконаннями. В мемуарах помітне бажання вийти за рамки традиційних жіночих ролей матері й дружини та поринути в громадську роботу. В спогадах сімейних жінок «Жовтень» символізувався як звільнення від гендерних стереотипів, коли доля жінки обмежувалася процесом «вийти заміж, народити і виховати дітей» (спогади Д. Хомутової) [12, арк. 6]. Або як виправдання громадської активності: «часто їх діти залишалися не приголубленими в ім'я скорішого завоювання щастя всіх дітей» (А. Артюхіна) [33, с. 6]. Досить вдало про це сказала у спогадах П. Лончар: «радянська влада дала їм путівку в суспільне життя» [11, арк. 93]. Поєднання емансипаційних прагнень жінок і більшовицьких гендерних експериментів призвели до авторської відданості радянській владі.

Такий альянс між владою й жінками у «друкованій» мемогра зменшив фактографічність та посилив «художнє» відтворення подій, розширив використання опозиції тоді/тепер та передачі пережитого як типового, характерного для цілого покоління. Виявлена колективна ідентичність («ми зрозуміли», «ми відчували») маніфестувала авторок як групу, що досягла певної «рівності» з чоловіками й «реалізувала» радянський проект «жіночого розкріпачення». Це репрезентує друковані мемуари жінвідділок як цінне історичне джерело, що має свою манеру написання текстів спогадів та причиново-наслідковий складові авторського «глашатайства» й «замовчування».

Підсумовуючи, зауважимо, що джерелознавчий аналіз дає змогу виявити певний масив спогадів представниць жінвідділів. Особливістю цих мемуарів став об'єкт автобіографічних подій — емансипація 1920-тих рр. Причому її представлено як симбіоз офіційного та особистісного дискурсів. Вплив офіційної ідеології позначився на авторському розумінні не себе в епосі, а епохи в собі, своєрідній символізації влади. Авторки наперед пов'язували емансипацію з завданнями й протекціонізмом більшовиків. Зовнішня та внутрішня критика джерел дає підстави стверджувати, що частину мемуарів було написано не тому, що жінки хотіли оприаявити свої думки

про емансипацію, а тому, що слід було за замовленням влади популяризувати «велику організуючу і перетворюючу роль Компартії» [28, с. 11]. Тож деякі спогади більше схожі на щоденниковий набір фактів або є відверто кон'юнктурними. Не менш важливим стало і встановлення часу написання спогадів. Аналіз дає змогу виділити два етапи їх створення (перший — 1920-ті рр., другий — 1956–1983 рр.), а також зауважити, що в другому періоді спогади «консервувалися». Вони якісно не змінювалися й набували рис колективної ідентичності, проте активізувалася археографічна робота, частину мемуарів відтворювали скорочено в передруках. Наостанок відзначимо, що мемуари представниць жінвідділів є цінним історичним джерелом як окремо, так і інтегрально. Кожний окремиий спогад є індивідуальним досвідом переживання «розкріпачення», тоді як розглянуті цілісно вони відзеркалюють складну взаємодію влади й жіночої соціальної спільноти.

1. Без них мы не победили бы. Воспоминания женщин-участниц Октябрьской революции, гражданской войны и социалистического строительства / [сост. М. О. Левкович, А. И. Нухрат, О. Н. Петровская и др.]. — М. : Политиздат, 1975. — 447 с.

2. Бош Е. Б. Октябрьские дни в Киевской области / Е. Б. Бош // Пролетарская революция. — 1923. — № 11 (23). — С. 52–67.

3. ВКП(б) в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : [у 2 ч.]. — К. : Державне видавництво політ. літератури УРСР, 1949—. — Ч. 1. / [ред. кол.: М. Б. Мітін, О. М. Поскьобишев, П. М. Поспелов; пер. з рос. вид. 1940 р.]. — Вид. 6-те, допов. — 1949. — 732 с.

4. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. — М. : Госиздат. полит. литер., 1959. — 602 с.

5. Всім жінкоркам і читачкам журналу «Робітниця» // Робітниця. — 1928. — № 37. — С. 19.

6. Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества / Голубцов В. С. — М. : Изд-во Московского университета, 1970. — 114 с.

7. Державний архів Запорізької області, ф. П-1, оп. 1, спр. 162.

8. Державний архів Запорізької області, ф. П-1, оп. 1, спр. 890.

9. Державний архів Київської області, ф. Р-427, оп. 1, спр. 172.

10. Державний архів Миколаївської області, ф. 4074, оп. 1, спр. 450.

11. Державний архів Миколаївської області, ф. 4074, оп. 1, спр. 274.

12. Державний архів Миколаївської області, ф. 4074, оп. 1, спр. 579.

13. Державний архів Миколаївської області, ф. 4074, оп. 1, спр. 267.

14. Дочери Октября. Работницы и селянки Украины в дни Великой пролетарской революции (1917–1922). — Х. : Издательское отд-ние Ц.К.К.П.(б), 1922. — 152 с.

15. Карманова І. С. Без широких верств жіноцтва не створити соціалізму / І. С. Карманова // Коммунарка України. — 1928. — № 20. — С. 19.

16. Кривоший О. П. «Спогади про участь жінок в громадянській війні та жіночому русі...» як джерело до вивчення історії Південної України 1918–1924 років / О. П. Кривоший // Музейний вісник. — 2011. — № 11. — С. 170–177.

17. Кризь бурю часу. Спогади учасниць революційного руху і соціалістичного будівництва в Україні і Молдавії / [упоряд.: М. О. Левкович (керівник групи), М. І. Бе-

лова, О. П. Ветко та інші; редкол.: Донков І. П. та ін.; пер. з рос. П. В. Кавунець]. — К. : Політвидав України, 1982. — 295 с.

18. Кустиелян М. Деникинское подполье / М. Кустиелян // *Летопись революции.* — 1926. — № 2 (17). — С. 8–12.

19. Левкович М. О. В Киевском губженотделе / М. О. Левкович // *В защиту революции. Воспоминания участников борьбы за власть Советов и начала социалистического строительства в Киеве и на Киевщине* / [сост. Т. Д. Бондарь и др.]. — К. : Изд. полит. лит-ры Украины, 1977. — С. 234–245.

20. Левкович-Маслюк М. Ф. Сквозь бури времени. Документальная повесть / Левкович-Маслюк М. Ф. — Днепропетровск : Промінь, 1990. — 199 с.

21. Литвин Н. А. Мемуары как источник по истории УССР 1920–1941 гг. : автореф. дисс. ... канд. истор. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Литвин Н. А. — К., 1989. — 17 с.

22. Лончар П. Відважна партизанка / П. Лончар // *У боях і праці. Розповіді про жінок України* / [ред. Л. Нагорна]. — К. : Держвидав політ. літератури УРСР, 1960. — С. 57–61.

23. Лончар П. Нас не сломили невгоды / П. Лончар // *Женщины в революции.* — М. : Госиздат. полит. лит-ры, 1959. — С. 252–256.

24. Лончар П. Перший з'їзд робітниць і селянок / П. Лончар // *Південна правда.* — 1966. — 2 жовтня. — № 230. — С. 4.

25. Минская. Несколько страниц из моей жизни / Минская // *Работница.* — 1927. — № 32. — С. 7–9.

26. Мягкова Т. В эпоху доброармии в Киеве / Т. Мягкова // *Летопись революции.* — 1926. — № 2 (17). — С. 13–18.

27. Полянская Г. О подпольной работе в Киеве (август — декабрь 1919 года) / Г. Полянская // *Летопись революции.* — 1926. — № 2 (17). — С. 19–21.

28. Постанова ЦК КПРС про підготовку до святкування 40-х роковин Великої жовтневої соціалістичної революції / КПРС ЦК; відпов. І. Васильєва. — К. : Держполітвидав, 1957. — 14 с.

29. Революционерки России. Воспоминания и очерки о революционной деятельности российских большевичек. — М. : Советская Россия, 1983. — 288 с. (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научно-методический кабинет).

30. Сквозь бурю времени. Воспоминания участниц революционного движения и социалистического строительства на Украине и в Молдавии / [сост.: М. О. Левкович, М. И. Белова, О. П. Ветко; редкол.: Донков И. П. и др.]. — Кишинев : Молдовеняскэ, 1979. — 394 с.

31. Славные большевички / [сост.: Е. Д. Стасова, Ц. С. Бобровская, А. М. Иткина]. — М. : Госиздат. полит. лит-ры, 1958. — 378 с.

32. Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Стрельский Г. В. — К. : Вища школа, 1978. — 137 с.

33. Участницы великого созидания / [Куськова Л. И. и др.]; под ред. А. В. Артюхиной. — М. : Гос. изд. полит. лит-ры, 1962. — 424 с.

34. Четверта конференція Компартії (б) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма / Центральний державний архів громадських об'єднань України; [упоряд.: В. С. Лузицький (керівник), О. В. Бажан та ін.; ред. кол.: С. І. Гуренко (голова), Г. К. Крючков та ін.]. — К. : Альтернативи, 2003. — 528 с.